ДӘРІС 7. Алтын Орданың гүлдену дәуірі. (1 сағат)

Мақсаты:
Алтын Орданың ең қуатты кезеңін сипаттау, мемлекеттің саяси, экономикалық және мәдени өрлеу себептерін анықтау және оның өркениеттік маңызын түсіндіру.

Міндеттері:
Алтын Орданың гүлдену кезеңінің негізгі белгілерін сипаттау;
Өзбек хан мен Жәнібек хан дәуіріндегі ішкі және сыртқы саясаттың ерекшеліктерін талдау;
Мемлекеттің экономикалық дамуы мен халықаралық байланыстарын көрсету;
Алтын Орда өркениетінің Еуразия тарихындағы орнын бағалау.

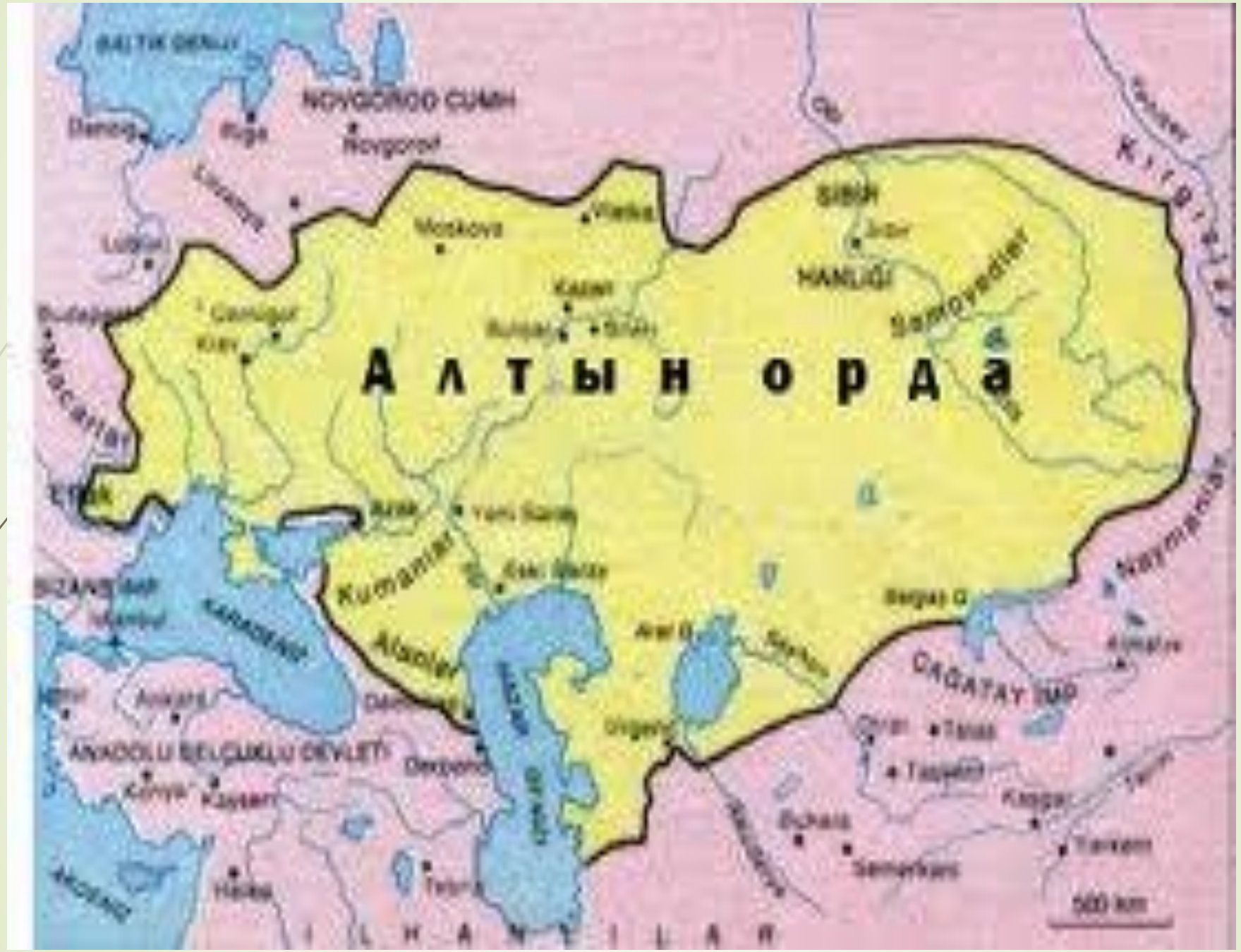

Алтын орда
NOVGOROD CUMH
Novgorod
Moskova
Vladimir
Kazan
Bulgar
Sibir
HANLIĞI
Samoyedler
Kirgisler
Macarlar
Kumanlar
Alanlar
Naymanlar
Bergaz G
Aral G
Sayhan
Almalık
CAĞATAY IMP
Talas
Taşkent
Kaşgar
Yarkent
Buhara
Semerkant
Ankara
Konya
Kayseri
Dekpond
Tebriz
Halep
ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİ
500 km

- Тоқтай қайтыс болған соң (1312 ж.) ханның өсиеті бойынша таққа оның ұлы Елбасар отыру керек еді. Оны шаманизмді уағыздаушы дала ақсүйектері қолдады. Исламды уағыздаушы және қаланың сауда мен мұсылмандық орталықтарымен байланысы бар феодалдық ақсүйектердің басқа бөлігі Мәңгі Темірдің немересі (Тағрұлдың ұлы) Өзбекті ұсынды. Әмір Құтлық-Темір және хорезмдік діншілдердің басшысы Имам ад-дин Елмискари Елбасардың жақтастарын алдын ала көзін жойып Өзбекті таққа отырғызды. Таққа отырған Өзбек шамандықтарға қарсы күресіп, өзіне бағынғандардан исламға мойынсынуды талап етті.
- «Жылнамалар жинағын» анонимді жалғастырушы Өзбек пен ислам қарсыластары арасындағы жағдайды былай жазады: «біздің саған бағынамыз, бірақ сенің біздің сенімімізді ісің қанша? Қалайша біз Шыңғысханның жасағы мен заңынан (тура) бас тартып арабтардың дінін қабылдаймыз?» «Ол (Өзбек),- деп жазды автор әріқарай,- өз айтқанынан қайтпады. Нәтижесінде олар Өзбекке өшпенділік сезініп, оны алып тастауға тырысты. Осы мақсатта олар жиын ұйымдастырды, сол жерде оны өлтірмек болды. Өзбек тойға келгенде Құтлық Темір құпия түрде әмірлердің ойын айтып көзімен белгі берді». Өзбек дем арада атына мініп шауып кетті, әскерін жинап оларды жеңді. Тоқтайдың ұлын Шыңғыс хан әулетінің 120 ханзадасымен бірге өлтірді, ал оны ескерткен әмір құрметке ие болды.

Араб деректері хабарлауынша, тұзақты жою барысында «Өзбек бірнеше әмірлерді, беделді адамдарды және бахсылар (лам) мен сиқыршыларды өлтірді». Өлтірілгендер қатарында Ноғаймен және басқа соғыстар барысында Тоқтайға көмек берген Мунджаның ұлы әмір Тұңғусты атайды.

Феодалдық ақсүйектердің көтерілісін басып Өзбек 30 жылдық билігі барысында (1312-1342жж.) аймақтардағы әр түрлі көтерілістерді жеңе отырып, билікті өз қолында ұстады. Жошы ұрпақтары ұлыстарының ханзадалары оның билігін мойындап, ханның барлық талаптарын сөзсіз орындады. 1333жылы Қырым, Орта және Төменгі Поволжье, Хорезмді арлаған Ибн Баттута Өзбекті Жошы ұлысының жалғыз билеушісі ретінде атайды. 1331 жылғы моңғол иеліктерінің қытайлық картасында Моңғолдық мемлекеттердің шекаралары, соның қатарында Өзбек хан тұсындағы Алтын Орда картасы көрсетілген. Бұл картада Алтын Орда бірегей мемлекет ретінде саналып, Ертіс жағалауынан Сырдарияға дейінгі аймақ Өзбек ханның иелігі ретінде көрсетілген.

Алтын орданың күшеюі

1236-1242 жылдар аралығында Батысқа жасаған жорықтары нәтижесінде Алтын Орданың шекарасы батысқа қарай кеңейді.

Солтүстік Кавказ, Қырым бойы, Орыс кінәздіктері, Шығыс Европа елдері өздерінің тәуелділігін мойындап, алым-салық төледі.

Саяси және экономикалық жағынан Берке мен Өзбек хандарының кезінде жақсы дамыды.

Берке хан Египет сұлтаны Бейбарыспен байланысты күшейте түсті. Екі ел арасында мәдени, әскери, сауда, діни байланыстар орнады.

Берке хан –Монғол империясына тәуелділігін мойындамай, бүкіл монғолдық құрылтайға қатысудан бас тартуы.

Берке хан мұсылман дінін қабылдайды, Әзірбайжан жерінде мешіт салдырады. Үргеніш, Бұхара қалаларымен байланысты күшейтеді.

Өзбек тұсында моңғолдар өздерінің Берке қайтыс болған соң біршама әлсіреген дәстүрлі сыртқы саясаттарын қайта қалпына келтірді. Феодалдық шиеленіс кезінде хандардың Орыс ұлысымен шаруасы да болмады. Хандардың оларға жасаған жеңілдіктері (түмендік, мыңдық, жүздіктерді алу, алым-салықты жинауды орыс княздарына беруі, орыс діншілдерінеп жеңілдіктер беру, т.б) Орыс ұлысының жағдайын біршама жеңілдетті. Тверь князі Михаил Ярославович (1305-1318жж.) орыс княздарынан алғаш болып моңғолдар игосын тастауды шешті. Ол кезде Рус жерінде саяси орталықтардың бірі болған Тверь княздығын әлсірету үшін Өзбек хан үкіметі Мәскеу княздығын тверь княздығына қарсы қоя отыра қолдады. Хан билігіне қарсылығы үшін Михаил Тверскийді өлтіріп, Тверге Мәңгі Темірдің немересі, Туда Меңгідің ұлы ханзада Шевкал басшылығында отряд жіберілді. Бұл отряд 1327 жылы көтерілген халық тарапынан жойылуы Өзбектің Тверде бүлік шығаруына сылтау болды. Твердік княздыққа қарсы қойып қолдап отырған мәскеу княздығына байланысты Өзбек үкіметі алдына сақтандыру шараларын қолдана бастады. 1328 жылы Иван Данилович Ұлы Владимир княздығына жарлық алса да, оған княздықтың жартысы Новгород және Костромамен бірге берілді, ал Владимир княздығының қалған жартысы Суздаль князі Александр Васильевичке берілді. Владимир княздығын екіге бөлу арқылы моңғолар Нижегород-Суздаль княздығын Мәскеу княздығына қарсы қоймақ болды, олардың ешқайсысы күшеймес үшін олардың арасында келіспеушіліктер жасап орыс княздарын бір-біріне қарсы бағыттандырған дәстүрлі саясаттарын орнатты.

Алтын орданың күшеюі

Меңгу-Темір (1266-1280ж) Византияға қарсы 1271 жылы жорық жасайды.

Тохты хан (1290-1312ж)-Иран, Кавказ елдерімен сауда байланысын жандандырып, Египет елімен тығыз байланыста болады.

Өзбек хан (1312-1342 ж) қалалық өмірдің дамуына көңіл бөлген. Сарай-Беркеде жаңа ғимараттар салдырған. Мұсылман дінінің таралуына себебін тигізген. Мұсылман діні мемлекеттік дін болып жарияланған.

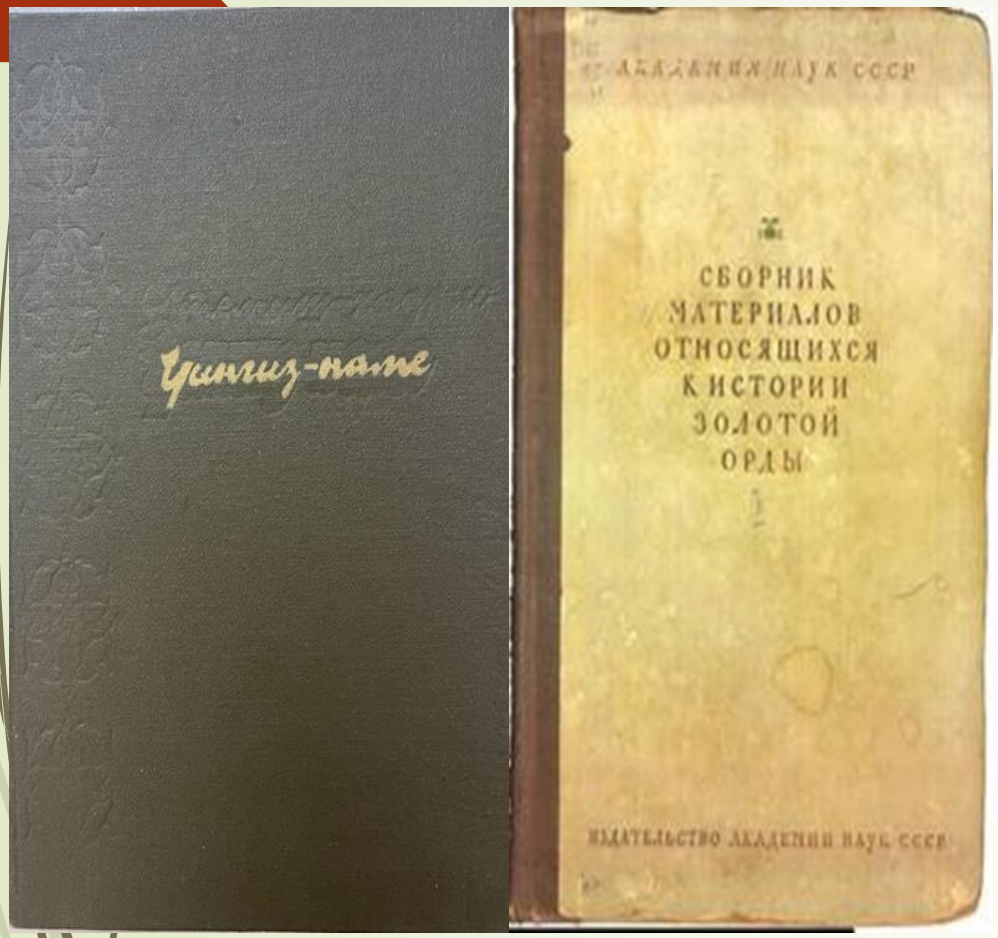

Солтүстік-шығыста күштерін теңестірген соң Өзбек үкіметі солтүстік батыста күшті фактор болып келе жатқан Литваға қарсы да бірнеше іс-шаралар қолданды. Моңғолар бұл мемлекеттің қалыптасуына қарсылық жасай алмады, бірақ оларға жүйелі түрде жорықтар жасай отырып әлсіздендіру мүмкін еді. XIY ғасырдың 20-жылдарындағы сондай жорықтар нәтижесінде литвалықтардың бастысқа жылжуы тоқтатылды.

Дәл сол саясатты моңғолдар Польшаға байланыстыда қолданды. XIY ғасырдың 20-жылдары Польшаға татар жорықтарының күшеюі батыста үлкен шиеленіс тудырды. Сондықтанда татар жорықтарынан уайымдаған рим папасы 1329 жылы арнайы жолдау жолдады, ол барлық батысеуропалық билеушілерді татарларға қарсы крест жорықтарын ұйымдастыруға шақырды, жорыққа қатысушылардың барлығының күнәсі кешірілуін уәде етті. Алайда бұл крест жорықтары жүзеге аспады. Татарлар папаның үндеуіне қарсы 1337 жылы Люблин жерін қырды. Келесі жылы «өзбектің сансыз көп татарлары Польша және Венгрия жерлеріне еніп, оларды өте күшті деңгейді тонады».

Егер бұған Кавказда хулагидтермен бірге соғыстың сәтті жалғасуын және Орта Азияға Шағатай ұлысының иеліктерін жаулауға тақ мұрагері басшылығында көп санды әскер жіберіліун қоссақ. Алтын Орданың сыртқы саясатының күшейгені анық көрінеді. Өзбек ханның көршілермен жеңісті соғыстары және мемлекет ішіндегі сәтті саясаты Алтын Ордаға бұрынғы күшін қайтарып, оны Еуропа және Азияның күшті мемлекеттерінің біріне айналдырды.

Алтын Орданың нығаюы бқдек ұлыс-ордалардың басшылығында тұрған ханзадалардың Өзбек тұсында хан және хан әкімшілігінің жақсы қаруына айналуында да көрініс тапты. Деректерде құрылтай шақырылулары туралы айтылмайды, енді олардың орнына хан кеңесі өткізіліп, оған хан туыстары және әскербасылар қатысты. Бұл мәселеге қатысты 1316 жылғы Өзбек әпкесінің египет сұлтанына тұрмыс құруына байланысты кеңесті атауға болады. Бұл кеңеске неке шартын жасаушы хан туыстары мен 70 әмірлер және түменбасылар қатысты. Бірақ бұл жиналыс көбіне отбасылық кеңес түрінде еді. Басқа жағдайларда, мемлекеттік басқару мәселелеріне қатысты болғанда хан өзі тағайындаған ұлыс әмірлерінен тұрған «диван» кеңесі өтті. Бұдан бұрыңғы хандар кезіне байланысты диван туралы айтылмағандығы Өзбек тұсында мемлекеттің орталықтандырылғанын көрсетеді. Араб жазушы әл-Омари (1343ж қайтыс болған) Өзбек және Жәнібек тұсындағы хан кеңесіне толық сипаттамалар қалдырды. Әл-Омари былай жазды: «бұл сұлтанның билеушілері—төрт ұлыстық әмірлер, олардан ең жоғарғысы беклербек атанды, яғни аға әмір.. Әр қандай маңызды істі осы төрт сұлтан шешеді, егер олардың бірі болмаса да оның аты жарлыққа жазылады...».

«Істер уәзір арқылы шешіледі. Ал уәзір істерді оларсыз шешеді, наместниктерге бұйрықтар береді және жарлықтарға олардың атын жазады. Уәзір—нағыз сұлтан, қарсы бөлімін жеке басқарады, бөледі, тіпті ең маңызды істерде де беклербек сияқты әскери істерді де басқарады». Кеңеске кірген осы төрт әмірдің ішінен екі мүшесінің - беклербек және уәзір қызметтері барынша анықталған. Беклербек (әмірлердің әмірі) әскери істерді басқарды, түмендіктер, мыңдықтар, жүздік және ондықтарды басқарды, екніші уәзір мемлекеттің азаматтық істерімен айналысты. Алтын Орда ең алдымен әскери-феодалдық мемлекет болғандықтан әскери құрылым басшысы беклербекке азаматтыққа қарағанда құрмет берілді. Сондықтан әл Омари беклербекті кеңестегі төртеуінің ішінде үлкені деп жазады.

Өзбек хан тұсында мемлекеттік басқаруды орталықтандыруға байланысты жерлерде басқару органдарын реттеуде жүзеге асырылды. Басында Алтын Орда қалыптасқан кезде билікті бөлшектеу болып, мемлекет Батый ағайындылары арасында бөлініп, олардың әрқайсысы өз ұлысын жартылай жеке билеуші ретінде басқарды. Енді мемлекет орталықтандырылғанда бұрыңғы аумақтар аумақтық басшы-әмір басшалығындағы аумақтарға айналдырылды.

Аумақ басшылары өз иеліктерінде кең билікке ие болды. Сондықтан египеттік сұлтандар ханға байланыс жасау барысында әдетте өз грамоталарын орталық билік өкілдеріне және аумақ басшыларына да жіберіп отырды. Аумақ басшылары лауазымына феодалдық аристократияның беделді өкілдері тағайындалды, көбінде аумақтық билеушілік лауазымына мұрағерлік бойынша сол әулет өкілдері қойылды.

Мемлекеттің орталықтануы біршама жетіліп, орталық та және жергілікті жерлерде бюрократиялық басқару аппараты құрылды. Елді басқару диван-кеңес қолында болды. Жергілікті басқару орталық әкімшілікпен тығыз байланысқан және орталық аппарат — төрт әмірден тұратын хан кеңесі диванға бағынған жергілікті билеушілер қолына шоғырланды. Өзбек хан билік еткен тұста Алтын Орданың экономикалық өрлеуі де байқалады. Дәл осы кезеңде қалалар саны қатты өсті, ал XIY ғасырдың 30 жылдары хан жаңа астана— Сарай-әл-Жадидті салуға кірісті. Сауда кереуен жолдары қауіпсіз ғана болып қалмай, ыңғайлы да болды. Хорезмдік, орыс, кавказдық, генэуздік, венециандық, египеттік, неміс және басқа көпестері Сарай базарларында тұрақты және үйреншікті адамдарға айналды. Алтын Орда гүлденуінің нағыз көзі алым-салықтар, соғыстан түскен әскери пайда және сауда кірістері болды. Мемлекеттің Шығыс пен Батыс арасындағы транзитті жағдайы және исламмен бірге бай дәстүрлердің келуі көшпелілерді өз ішінде өзгеріс жасауға талаптандырды. Дәл осы кезеңде хан билігі күшейді, беделі артты. Сыртқы саясатта Өзбек хан хулагидтерге қарсы соғысқа көп көңіл бөлді, Әзербайжанды біріктіруге тырысты. Өзбек билігі тұсында Алтын Ордаға орыс княздықтарының бағыныштылығы да күшейді. Орыс княздықтарына қарсы нағыз террор қолданды. 1318 жылы Михаил Ярославович Тверской, 1326 жылы - Дмитрий Михайлович Тверской және Александр Новосильский, 1327ж. - Иван Ярославович Рязанский, 1330 ж. - Федор Стародубский, 1339ж. - Александр Тверской және оның ұлы Федор өлтірілді. Енді Русь жеріне жазалаушы отрядтар көптеп барды. Қорыққан орыс княздары өздері ханға салық алып келіп отырды. Русь жеріндегі моңғолдық билік жаңа кезеңге өтті, мұнда әскери қысым экономикалық қысыммен ауыстырылды. Ақыр соңында Өзбек өз әскерін әр жаққа шашпай, ирандық бағытқа бағыттай алды.

XIY ғасыр – XY ғасырдың I-жыртысындағы Қазақстан аумағындағы мемлекеттік құрылымдар

Бекіту сұрақтары

Алтын Орданың гүлдену дәуірі қай хандардың билігімен байланысты?
Өзбек ханның жүргізген реформаларының маңызы неде?
Жәнібек ханның сыртқы саясаты қандай бағытта өрбіді?
Гүлдену кезеңіндегі сауда және қалалық мәдениет ерекшеліктерін атаңыз.
Алтын Орда өркениетінің ислам әлеміндегі орны қандай болды?

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Алтын орда және Қазақ хандығы / Б.Б. Кәрібаев, М.С. Ноғайбаева. – Алматы: Қазақ университеті, 2022. – 180 б
2. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. *Золотая Орда и ее падение.* – М.–Л., 1937.
3. Сафаргалиев М.Г. *Распад Золотой Орды.* – М., 1960.
4. Егоров В.Л. *Историческая география Золотой Орды.* – М., 1985.
5. Қазақстан тарихы. – Т.2. – Алматы, 2010.
6. Трепавлов В.В. *Степные империи Евразии.* – М., 2018.
7. Favereau M. *The Horde: How the Mongols Changed the World.* – Harvard, 2021.